

SO'ZLOVCHI VA TINGLOVCHINING JTIMOIIY MAQOMINING NAMOYON BO'LISHIDA EVFEMIZMLAR

Ro'zimatova Dilnoza Murodovna,

O'z FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti tayanch doktoranti
dilnozarozimatoval05@mail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilshunoslikda ijtimoiy maqom tushunchasi, uning nutqda ifodalanishi yoritib berilgan. Evfemizmlarning shakllanish asoslari, ularning vazifalari, nutqda qanday sharoitlarda qo'llanilishi haqida ma'lumotlar berilgan. Evfemik ifoda vositalarini siyosiy-badiiy va siyosiy-majoziy turlari haqida qisqacha ma'lumot keltirilgan hamda badiiy asarlardan keltirilgan misollar yordamida dalillangan.

Kalit so'zlar. Evfemizm, disfemizm, evfema, evfemik ifoda, evfemik vositalar, siyosiy-badiiy evfema, siyosiy-mafkuraviy evfemizm.

KONUŞMACI VE DİNLEYİCİNİN SOSYAL STATÜSÜNÜN YANSITILMASINDA ÖFEMİZMLER

Rözimatova Dilnoza Murodovna,

*Özbekistan Bilimler akademisi özbek dili,
edebiyati ve folkloru enstitüsü doktora öğrencisi*

Özet. Bu makale, dilbilimde sosyal statü kavramını ve onun konuşmada ifadesini açıklamaktadır. Öfemizmelerin oluşum temelleri, işlevleri ve konuşmada hangi koşullarda kullanıldığı hakkında bilgi verilmiştir. Öfemik ifade araçlarının siyasi-sanatsal ve siyasi- mecazi türleri hakkında kısa bir bilgi verilmiş ve sanatsal eserlerden alınan örnekler kullanılarak kanıtlanmıştır.

Anahtar kelimeler. Öfemizm, disfemizm, öfemizm, öfemik ifade, öfemik araçlar, siyasi-sanatsal öfemizm, siyasi-ideolojik öfemizm.

ЭВФЕМИЗМЫ В ПРОЯВЛЕНИИ СОЦИАЛЬНОГО СТАТУСА ГОВОРЯЩЕГО И СЛУШАЮЩЕГО

Рузиматова Дилноза Муродовна,

*докторант института Узбекского языка, литературы и
фольклора АН Узбекистана*

Аннотация. В данной статье освещается понятие социального статуса в лингвистике и его выражение в речи. Представлены сведения об основах формирования эвфемизмов, их функциях и условиях употребления в речи. Приводится краткая информация о политико-художественных и политико-образных видах эвфемистических средств выражения, подкрепленная примерами из художественных произведений.

Ключевые слова. Эвфемизм, дисфемизм, эвфема, эвфемистическое выражение, эвфемистические средства, политико-художественная эвфема, политико-идеологический эвфемизм.

EUPHEMISMS IN THE MANIFESTATION OF THE SOCIAL STATUS OF SPEAKERS AND LISTENERS

Ruzimatova Dilnoza Murodovna,

*doctoral candidate at the Institute of Uzbek language,
literature and folklore of the academy of sciences of Uzbekistan*

Abstract. *This article elucidates the concept of social status in linguistics and its expression in speech. It provides information on the foundations of euphemism formation, their functions, and the circumstances under which they are used in speech. A brief overview of the political-literary and political-figurative types of euphemistic expression is presented, supported by examples from literary works.*

Keywords. *Euphemism, dysphemism, euphema, euphemistic expression, euphemistic devices, political-literary euphemism, political-ideological euphemism.*

Tilshunoslikda evfemizm tushunchasi aytilishi uyat, odat tusiga kirmagan, eshitlishi qo'rqinchli, xavfli, noxush sanalgan narsa-hodisa nomlarini yoqimli, beozor, chiroyli ma'no-mazmun ifodalovchi so'z va iboralar bilan almashtirib qo'llashdir. Tilimizda muayyan bir fikrni bir qancha shakl-u shamoyilda ifodalash imkoniyati mavjud, aynan qaysi shakl-u shamoyilni tanlash, muloqot vaziyati uchun eng uyg'un ifodani topa bilish nutq egasining mahorat-u malakasi, ma'rifat-u ma'naviyatiga bog'liq [4, 4]. Chunki har bir so'zni suhbatning sharoitiga, suhbatdoshning kimligiga qarab qo'llash yetuk so'zlovchining xususiyatlaridan biridir. Manbalarda tabulashgan, ya'ni taqiqlangan so'z doimo evfemizmlar bilan o'zgartiriladi degan fikrlar uchraydi [2, 13]. Lekin evfemizmlarning shakllanish asoslariga e'tibor qaratiladigan bo'lsa, ularning bshqa sabablar bilan ham qo'llanilishiga amin bo'lamiz.

Tilshunos P.A.Будагов tabuning paydo bo'lishiga insoniyatning e'tiqodi turtki bo'lganligini va ma'lum ma'noda tafakkur rivojining asosi ekanligini e'tirof etgan holda, evfemizm yuzaga kelishida muhim omil emas deb hisoblaydi. Chunki tabu boshqa sabablarga ko'ra vujudga kelgan. Evfemizm esa nutqiy madaniyat yuzasidan aytish noqulay bo'lgan vaziyatni yumshatish uchun qo'llanadi. Masalan, aqlli bo'lmagan insonning ko'ngliga ozor bermaslik uchun u haqda *ne izobrezayet poroxa* deyilishini ta'kidlaydi [1, 26].

O'zbek tilshunosligida bu masala dastlab monografik planda tilshunos N.Ismatullayev tomonidan o'rganilgan bo'lib, olim tabu va evfemizmgga doir boy ma'lumotlarni to'plagan, ularni umumlashtirgan, ilmiy xulosalar bergan. Ushbu ishda evfemizmlarning kelib chiqishi asoslanib, ma'lum guruhlarga bo'lingan, tasniflangan. Bundan tashqari, turli ijtimoiy qatlam nutqida qo'llanadigan evfemizmlarning ahamiyati haqida ham fikrlar bildirgan [3, 19].

Keyinchalik tilshunos A.Omonturdiyev ushbu hodisalarni keng planda tadqiq etgan holda, evfemizmlarning ma'no ko'lamini, ularning tasvir obyekti, semantik tasnifi va ifoda usullari, uslubiy xususiyatlari haqida o'zining nomzodlik dissertatsiyasida evfemik ma'noning evolyutsiyasi, tasvir obyekti, semantik hamda funksional-uslubiy tasniflari kabi zarur ma'lumotlar berib o'tilgan [7, 176]. Ushbu muallifning "Professional nutq evfemikasi" deb nomlangan doktorlik dissertatsiyasida esa chorvadorlar nutqi misolida ma'lum kasb egalari nutqida qo'llaniladigan evfemik vositalar tadqiq qilingan. Shuningdek, ushbu ishda tabu va evfemikaning shakllanish asoslari, paydo bo'lish ehtiyojlari, evfemiyaning yondosh hodisalarga munosabati va evfemik ma'no mezoni, chorvadorlar nutqidagi etnografik udumlar bilan bog'liq evfemik vositalar ham tadqiq etilgan [7, 175]. X. Qodirova "Abdulla Qodiriyning evfemizm va disfemizmdan foydalanish mahorati" nomli nomzodlik ishida evfemik va disfemik ma'noli birliklar talqini va tasnifiga alohida to'xtaladi. Shuningdek, adib asarlaridagi evfemizmlarni ma'lum guruhlarga ajratadi. Evfemik ma'noning qo'llanish xususiyatlari haqida to'xtaladi, evfemizmlarning shakl va ma'no turlari haqida ma'lumot beradi [4, 23].

D.Rustamova esa evfemizatsiya, uning lingvomadaniy, sotsiopragmatik jihati haqida ma'lumotlar bergan. Shuningdek, metaforik evfemizatsiyaning turlari, uning kognitiv, sotsial va pragmatik aspekti haqida to'xtalib o'tgan [8:119].

A.Omonturdiyev tadqiqotida evfemizmlar shakllanishining diniy-mifologik dunyoqarash so'z magiyasi, nutqning etik-estetik talab normasi, siyosiy-mafkuraviy zaruriyat hamda so'zlovchining subyektiv ehtiyoj talablari kabi asoslari mavjudligi ta'kidlangan [7, 220]. Suhbat jarayonida maqomi past bo'lgan so'zlovchi yuqori maqomga ega suhbatdoshi oldida unga aytilishi

lozim bo'lgan fikrlarni pardalab, nazokat bilan yetkazishi lozim, bu yo'lda unga evfemizmlar yordam beradi. Bu yuqori mansabdor va uning qo'l ostidagi insonlar o'rtasidagi suhbatda, boy va undan kambag'alroq inson o'rtasidagi, oilada ota-ona bilan bolalar o'rtasidagi suhbatda kuzatiladi.

Muayyan voqea-hodisani aynan bayon etmaslik uchun axloq-odob talabi, xususan, nutq odobi, muloqot xulqi sabab bo'ladi. Badiiy asarlarda ham qahramonning saviyasi, dunyoqarashi, fiklashi so'z vositasida beriladi, uning qanchalik yuksak muloqot madaniyatiga ega ekanligi boshqalar bilan muloqotida ham aks etadi. Jamiyatda turli ijtimoiy maqomga ega bo'lgan insonlar nutqida ham evfemizmlarning uchrashi turli asoslarga ko'ra yuzaga keladi.

– *Mayli, oqsoqol. Shoshadigan joyim yo'q mening. Qachonki safar ixtiyor etsam, ana, yo'lim o'ng, beminnat, shartta yog'och otga* minib ketaveraman.

Oshnoning ensasi qotdi:

– *Plastinkaning narigi tarafini qo'ysak, o'rtoq Yaxshiboyev!* (M.M.Do'st. Lolazor)

Yuqoridagi suhbat ikki yuqori ijtimoiy maqomga ega bo'lgan insonlar o'rtasida kechmoqda, ular bolalaikdan yaqin do'st, bundan tashqari, so'zni yaxshi tushunadigan ziyoli qatlam vakillari. Birinchi gapda qo'llanilgan *yog'och ot* evfemasi tobut ma'nosini anglatishi ma'lum, uni o'z nomi bilan atash kishida qo'rquv uyg'otishidan tashqari, so'zlovchi ijodkor, shuning uchun so'zni aynan, ochiq qo'llamay, uni yuqoridagi ifoda orqali bermoqda. **Plastinkaning narigi tarafini qo'ysak** ifodasi esa jamiyatda suhbatdoshidan ham ko'ra yuqori maqomga ega bo'lgan, asarda ta'riflanishicha, birinchi rahbar tilidan aytilmoqda. Yuqoridagi birlikni qo'llash bilan so'zlovchi *"boshqa gaplarni gapiring"*, *"suhbat mavzusini o'zgartiring"* degan fikrini boshqacha ifoda bilan beryapti. Ushbu holatda suhbatdoshdan boshqa bir amaldor yoki oddiy inson bo'lganda ochiqdan ochiq fikr aytishi mumkin edi, lekin suhbatdoshi uning yaqin do'sti, uning bu mansabga kelishida uning ham ozmi-ko'pmi hissasi bor, har qancha yuqori maqomga ega bo'lmasin bir so'z bilan do'stining qalbiga ozor yetkazib qo'ymaslik maqsadida ushbu evfemik birlikni qo'llashni ma'qul topgan.

Nutqning etik talablariga rioya qilish dono suhbatdoshning maqsadlaridan biridir. Fikrni suhbatdoshga qanchalik chiroyli tarzda yetkaza bilish ham so'zlovchidan alohida mahorat talab qiladi.

– *Yaxshiboyevning o'zi endilikda bu latifani aytmaydi hisob. O'zi aytib og'zi kuygan. Odam qurib qolganday, kelib-kelib Oshnoga aytibdi-ya!.. Oshno avvaliga odob bilan eshitdi, hattoki iljaydi, qiqirlab kuldi, so'ng birdan qovoq uyib: –Gaplaringizdan atir hidi kelmaydi, o'rtoq Yaxshiboyev, – dedi. Qaytaga, Oshno lutf qilmasdan gaplaring buncha sassiq, deb aytsa ming bora tuzukroq bo'lardi. Lekin Oshno o'lguday odobli odam, odobliki, jigaringni ezadi!..* (M.M.Do'st. Lolazor)

Ushbu parchada so'zlovchi *"gaplaringizdan atir hidi kelmaydi"* birligi orqali *gaplaringizda bemaza ma'no bor, yoshingizga, mavqeyingizga xos gapiring*, demoqchi. U yuqori martabali, so'zni yaxshi tushunadigan odam, buning o'rniga ifodani ochiq bayon qilishi ham mumkin edi, bunga tinglovchining ham jamiyatdagi maqomi, so'z bilimdoni ekanligi hamda suhbatdosh uning bolalikdagi do'sti ekanligi kabi omillar to'sqinlik qilgan.

Evfemizmlarning qo'llanishi siyosiy-mafkuraviy zaruriyat tufayli yuzaga kelishi mumkinligi haqida A.Omonturdiyev o'z tadqiqotlarida ma'lumot bergan. "Jamiyatda muayyan bir siyosiy-ijtimoiy davr yoki uning o'zgarishi bilan bog'liq yangi axloqiy-falsafiy g'oyalar shakllanadi. Ana shu zaruriyat yangi-yangi nutqiy ifoda vositalarining paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Bunday ifoda vositalari ko'proq publitsistik uslub orqali namoyon bo'ladi. Biroq siyosiy-publitsistik uslubda har qanday tanqidiy yoki g'ayrisiyosiy, g'ayrimafkuraviy tushuncha yoki voqeliklar hamma vaqt ham aniq-oshkor tasvirlab bo'lmaganidan ba'zan ular evfemalashtiriladi – "yumshoq", "yopiq", "pardali" tarzda ifodalashga harakat qilinadi. Bunday evfemik ifoda vositalarini **siyosiy-badiiy** va **siyosiy-majoziy** evfema deb atash mumkin" [7, 52]. Siyosiy voqeliklarni evfemalashtirish jarayoni, ya'ni tasvirning evfemik-publitsistik usuli o'zbek adabiyotida, xususan, ulug' adiblar nutqida ham o'z ifodasini topgan. Evfemizmlarning qo'llanilishi ijtimoiy-siyosiy xoslanganligi bilan

xarakterlanadi. Har bi ijtimoiy tuzumda evfemizatsiya hodisasi davrning mafkuraviy manzarasi, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar bilan bog 'liq ravishda kechadi [8:40].

L.P.Krisin diplomat va siyosatchilar muloqot jarayonida to'g'ridan to'g'ri nomlab bo'lmaydigan so'zlarni etiket doirasida qo'llash ehtiyoji tufayli evfemizmlar yuzaga kelishini ta'kidlagan edi [5, 82].

Jiddiyroq bo'ling, Nazar Yaxshiboyevich! – noxos do'q urdi Shoymardonov.

– *Erta-indin **olamni suv oladi**, bitta **kemaga** tushaylik, deb atay yordam qo'lini cho'zyapman*

– ***Darg 'a o'sha-o'shami?** – dedi Yaxshiboyev mensimay. – Yoki siz laganga soladigan boshqa birovning ketini mo'ljalga olib ulgurdingizmi?*

– ***Darg 'a o'sha-yu, lekin kema qo'ldan ketgan, Nazar Yaxshiboyev!***

Yuqoridagi parchada mamlakat ahamiyatidagi ikki shaxsning telefon orqali qilingan suhbat berilgan. Telefonda gaplashishni ham o'z qonun-qoidalar mavjudligi, suhbatdoshlar davlat ahamiyatiga doir mavzu yuzasidan, yuqori martabali shaxs haqida fikrlashayotgan bir paytda siyosatchining ismini ochiq atamay, o'rniga *darg'a* so'zidan foydalanishmoqda. Bu so'z aslida "kema boshqaruvchisi" ma'nosini anglatadi, ko'chma ma'noda esa rahbar, yo'l boshchi, yetakchi ma'nolarida ishlatiladi. *Kema* esa uning boshqaruvidagi mamlakat ma'nosida, *olamni suv bossa* siyosat o'zgarib hokimiyat almashib ketgan taqdirda hamfikir bo'lib, bir-birimizga dushman tomon bo'lib qolmaylik degan ma'noda qo'llanilgan.

Davr, siyosat, tuzum o'zgarishi yangi nutqiy birliklar ham yuzaga kelishiga sabab bo'ladi, shu sababli siyosatga doxil shaxslar ismini ham umumaxloqiy va madaniylik nuqtayi nazaridan ochiq ifodalamay, uning o'rniga boshqa so'zlarni qo'llash yangi birliklarning yuzaga kelishiga yoki mavjudlarining yangi ma'no va mazmun kasb etishiga sabab bo'lishi mumkin. Bular, yuqorida ta'kidlanganidek, siyosiy-publitsistik yoki badiiy uslubda ham o'sha tarixiy davr taqozosiga ko'ra o'z aksini topadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. – М.:Индрик, 2003.– С.136
2. Гулямова Ш.К. Ўзбек тили эфемизмларининг гендер хусусиятлари. Филол. Фан. б. фалс. д-и (PhD) ...дисс. – Бухоро, 2020. – 149 б.
3. Исмагуллаев Н. Эвфемизмы в современном узбекском языке: Автореф. дисс...канд. филол. наук.– Т., 1963. –С.19.
4. Кадирова Х.Б. Абдулла Қодирийнинг эвфемизм ва дисфемизмдан фойдаланиш маҳорати. Автореф. Фил.фан.номз. ...дисс. – Тошкент, 2012. –Б.152.
5. Крысин Л.П. Эвфемистические способы выражения в современном русском языке / Русский язык в школе.–М., 1994. – № 5. – С. 76-82.
6. Махмудов Н. Тил. – Тошкент: Ёзувчи, 1998. – 40 б.
7. Омонтурдиев А. Ж. Профессионал нутқ эвфемикаси. Филол. фан. д-ри. ...дисс. –Тошкент, 2009. –152б.
8. Рустамова Д. Метафорик эвфемизациянинг лингвокультурологик ва социопрагматик аспектлари: Филол. фан. б. фалс. д-ри ... дисс. автореф. – Фарғона, 2017. – 26 б